

О. Веселова

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1946 – 1947 рр.

Після кривавої руйнівної війни, що двічі прокотилася всією територією України, жакливої окупації в Україні панувала розруха. В руїнах лежало 28 тис. сіл, близько 30 тис. колгоспів, радгоспів та машинно-тракторних станцій. Аграрне господарство республіки було зруйнованим. У ньому залишилось дуже мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинуло на фронтах війни, затяглася демобілізація з армії. Тому основною робочою силою на селі були жінки, чисельність яких від усіх працюючих становила близько 80%, широко використовувалася праця підлітків віком з 12 до 16 років, 1947 р. в колгоспах їх працювало 792,8 тис. За рішенням ЦК КП(б)У, селяни змушені були працювати весь світловий день¹.

Життєдіяльність села була суворо регламентована. Центральним компартійним апаратом за особистими вказівками Сталіна та представників вищого керівництва державної партії розроблялися директивні постанови ЦК ВКП(б), в більшості своїй спільно з Радою міністрів СРСР - обов'язкові для виконання партійно-державними республіканськими, обласними й місцевими органами, що містили у собі вказівки щодо термінів проведення сільськогосподарських робіт: сівби, догляду за посівами, збирання врожаю, завдання-розкладку кількості різної сільськогосподарської продукції (й найперше – зерна), котру беззаперечно повинен був поставити кожен конкретний регіон. Згідно з постановою Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р., Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У у постанові від 4 липня затвердили річний план задачі зерна державі з врожаю 1946 р. Українській РСР у кількості 340000 тис.пудів (5440000 т). Облвиконкоми та обкоми КП(б)У були зобов'язані у дводенний термін "...розробити й довести до районів, а в районах – до колгоспів і радгоспів, з урахуванням початку збиральних робіт, п'ятиденні графіки задачі хліба державі з перших днів збирання до повного виконання плану хлібозаготівель з тим, щоб весь план хлібозаготівель з усіх видів задачі був в основному закінчений не пізніше 1 жовтня 1946 р."². Зависокий для складних післявоєнних умов і недороду план було встановлено вольовим методом, з розрахунку не реальної, а біологічної, тобто "на корені", врожайності. Незважаючи на настирливі прохання М.Хрущова, хлібозаготівельний план Україні московський центр не зменшив, натомість зобов'язав беззаперечно і щонайшвидше виконати. ЦК КП(б)У та Рада міністрів УРСР, під постійним тиском центру, постановою від 22 липня 1946 р. збільшили план обов'язкових поставок зерна 23 областям на 50%, мотивуючи це строкатістю врожаю в різних

регіонах УРСР, чим збільшили загальний план до 362 млн. 750 тис. пудів³. Постанова ЦК КП(б)У та Ради міністрів УРСР від 17 серпня 1946 р. збільшувала обов'язковий план зернопоставок ще 13 областям України на 100%⁴.

Кремль вимагав безспірного виконання фактично нереального для України плану. "Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це скінчиться, важко було передбачити", - писав М.Хрущов у своїх мемуарах. І далі згадував, що за звернення до Й.Сталіна знизити план хлібоздачі міг потрапити до числа "ворогів народу": "Тоді це робилося в одну мить - тільки оком встиг кліпнути, як вже відчинилися двері, і ти опинився на Луб'янці. Хоч я переконував, що записки, що я послав, відображають дійсний стан справ, і Україна потребує допомоги, але лиш ще більше збуджував у Сталіні гнів"⁵. А ЦК ВКП(б) постановою про хід хлібозаготівель від 8 жовтня 1946 р. підкреслив "особливо неприпустиме становище у виконанні плану хлібозаготівель у Київській, Сталінській, Дніпропетровській, Полтавській, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Кіровоградській і Ровенській областях Української РСР" і зобов'язав обкоми, облвиконкоми та уповноважених міністерства заготівель в областях "покінчити з цією протидержавною практикою у хлібозаготівлях і забезпечити здачу державі продовольчих культур за планом"⁶.

Центральна влада причину повільного надходження хліба з українського села вбачала не у відсутності зерна, а в поганій роботі керівних та низових партійних і державних органів, підступних діях "ворогів народу", колгоспників. Й.Сталін і А.Жданов 26 листопада 1946 р. надіслали М.Хрущову і Д.Коротченку директиву з настійною вимогою посилення хлібозаготівель, в якій підкреслювалося: "В ряді колгоспів антидержавні елементи гальмують обмолот й очистку зерна, заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисно проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі..." Центральне керівництво вимагало "...покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель..." Ставилася жорстка вимога "рішуче припиняти усі ці протидержавні дії, "...виявити хліб, що приховується, й забезпечити здачу його державі". Вимагалось притягнути "винуватців навмисної затримки задачі продкультур до суворої відповідальності"⁷.

Питання хлібозаготівель постійно розглядалися на засіданнях політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, в області направлялися керівні працівники УРСР. Постанова ЦК КП(б)У "Про хлібозаготівлі на 25 листопада" від 28 листопада 1946 р. на виконання вказівок Ради міністрів Союзу РСР й ЦК ВКП(б) від 26 листопада 1946 р., вимагала: "...Зобов'язати обкоми КП(б)У, облвиконкоми й уповноважених Міністерства заготівель в областях ...викривати й судити приховувачів хліба,

злодіїв та розкрадачів, повністю виявити прихований хліб..."⁸. Здаючи за вказівками центру все вирощене, колгоспи були позбавлені можливості оплатити зароблені селянами тяжкою працею трудовні. Село охоплював голод.

Повторна перевірка колгоспів і радгоспів та вилучення засипаного в насінневі, страхові та ін. фонди хліба через фізичну відсутність зерна не дала очікуваного вищою московською владою ефекту, хоча до зернопоставок залучалися також підсобні господарства підприємств, військових частин і навіть таборів ув'язнених. Рішенням від 2 листопада 1946 р. ЦК КП(б)У давав вказівку каральним органам: "Директорів підсобних господарств, які затримують здачу хліба державі, притягувати до відповідальності, як за саботаж хлібозаготівель"⁹. Не задовольняючись вивезенням зерна з колгоспів, радгоспів, підсобних господарств, за продрозкладкою забирали зерно також з присадибних ділянок селян. За планом 1946 р. його намічалось вилучити 3 млн. пудів. Щоб викачати зерно, яке для колгоспників та одноосібників було єдиною надією на порятунок, вживалося безліч репресивних заходів. "ЦК КП(б)У звертає увагу обкомів КП(б)У, облвиконкомів й уповноважених Міністерства заготівель на відставання виконання колгоспниками зобов'язань по зернопоставках державі з присадибних посівів й вимагає вжиття заходів з виконання цих зобов'язань у встановлені строки", - зазначалося у високій партійній постанові.¹⁰

Сталінська політика хлібозаготівель стала головною, визначальною причиною голоду 1946-1947 рр. в Україні. Темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли. Репресії посилювалися. Працівники системи держзаготівель (Уповмінзагу) були наділені особливими правами проведення ревізій. Оформлені ними матеріали направлялись до судів, де розглядалися з особливою оперативністю. Щоб підкреслити зовнішній антураж уповноважених, для них була запроваджена спеціальна (на військовий кшталт) форма. Їм видавалась (начебто, з метою самозахисту) навіть вогнепальна зброя. На селян з жорстокими вимаганнями, знущаннями, побиттям, аби вилучити зерно, накидалися "активісти". М.Логвиненко з с.Томаківки Дніпропетровської обл. свідчила: "Голод 1946-1947 рр., як і голодомор 1932-1933 рр., було зроблено штучно. Весь хліб вивозили. А по хатах ходили активісти і забирали запаси, в кого які були. Розбивали груби, шукали хліб у горщиках для квітів, забирали все. А людям лишалися бур'ян та миші". Керівників колгоспів, які до здачі зерна в рахунок плану хлібозаготівель видавали децищу голодуючим виробникам хліба на трудовні, піддавали репресіям. Вища влада забороняла головам колгоспів видавати 15% хліба людям на зароблені трудовні та продаж хліба на ринку до виконання планів

держпоставки, застерігала від "небезпеки антидержавної тенденції", пов'язаної з "розбазарюванням хліба", "незаконним" його відпуском. Голову колгоспу "16 років РККА" Брусилівського р-ну Житомирської обл. Мандрику, приміром, було заарештовано за те, що скопив і намолотив 15 кг жита й розподілив серед колгоспників. За вказівками райкомів партії уповноважені ставили біля кожної молотарки по 2 працівники, які "позмінно відповідали перед райкомом", й прямо з поля, минаючи село, вивозили хліб на пункти Заготзерно. Однак навіть за вилучення зерна методом продрозкладки, здачі "за першою сталінською заповіддю" усього вирощеного на колгоспних полях й присадибних ділянках партійно-державне керівництво республіки змогло доповісти центру про виконання плану заготівель 1946 р. лише на 62,4%¹¹.

Невдоволення Й.Сталіна проявилось у своєрідному "зміцненні" керівництва України шляхом зміщення М.Хрущова з посади першої особи в республіканській парторганізації й направлення до Києва Л.Кагановича, якого 3 березня 1947 р. було "обрано" першим секретарем ЦК КП(б)У. М.Хрущов залишився головою Ради міністрів УРСР. Можновладці на чолі з Л.Кагановичем продовжували репресивну хлібозаготівельну політику. Керівництво України регулярно інформувало "вождя народів" про хід хлібоздачі. Л.Каганович, обізнаний зі станом справ у аграрному господарстві, повсякчас цинічно наголошував, що у всіх проблемах України винен "український буржуазний націоналізм". Центр на чолі з Й.Сталіним в числі причин невиконання хлібозаготівельних планів вважав саме тих партдержфункціонерів та селян, які пережили окупацію, "зазнали впливу чужої ідеології і потребували перевиховання". Зернове питання залишалось основним в обговореннях на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. В такий спосіб давалися установки на узаконене пограбування села державою. У суспільстві, наскрізь просякненому тоталітарним насильством, хлібозаготівельна політика стала основним репресивним фактором, саме через її механізм відбувалося голодотворення. Основною категорією "злочинів", за які притягувались до суду голови колгоспів, були "зрив збиральних робіт", "саботаж хлібозаготівель", "розбазарювання сільгосппродукції", "шкідництво" тощо. За 1946 – I квартал 1947 р. було засуджено 1312 голів колгоспів, з них до виправно-трудоих робіт – 290 осіб, умовного засудження – 178, на 3 роки позбавлення волі – 513, на 5 – 219, на 10 – 112, до розстрілу – 2¹². Найбільшим репресіям піддавалися саме хлібороби. На селян накладалися непосильні податки. Працюючи в колгоспі без вихідних, селяни були позбавлені можливості обробляти свої ділянки. Та й не всі сільські жителі мали ділянки таких розмірів, що дозволялись Статутом сільгоспартілі. Кожен селянський двір повинен

був сплачувати податок на землю, а також поставляти державі частогусто надмірну для нього кількість м'яса, молока, яєць та іншої продукції. Половина колгоспних дворів не мали корів. Податок встановлювався на кожне фруктове дерево, кожну домашню тварину. Неспроможні сплачувати надвисокі податки, селяни вирубували садки, вирізали худобу. Природне прагнення людей бути господарями на землі розцінювалося як "пережиток капіталізму". Незважаючи на посуху, поставки продукції з селянських дворів не були зменшені. На повну потужність працювали судові органи, стягуючи недоїмки з селян за невчасну сплату податків.

Тисячі й тисячі колгоспників виконали значні обсяги робіт в колгоспах, здійснили великі затрати праці в колгоспних господарствах, та від них й від держави не отримали не лише ніякої платні, а мучились від голоду. Голодували й опухали з голоду члени їх сімей й, особливо, діти, рідні похилого віку, головно сім'ї загиблих на війні фронтників, інвалідів війни та праці. Прикладів цього було надзвичайно багато. "...Життя у нас дуже важке тому, що у колгоспі люди працювали по року, а їсти нічого не дали. Багато людей страждають від голоду, немає навіть картоплі, люди зараз працюють голодними..." – писала в листі до уряду республіки А.Самохвалова із с.Ново-Сироватка Краснопільського району Сумської області.¹³

Через репресивну політику й практику хлібозаготівель, стягнення з селян непомірних податків, неповну оплату й зовсім неоплату трудоднів, вивезення хліба й інших сільгосппродуктів, владою в УРСР було створено тяжку ситуацію. Незважаючи на важке й водночас добре відоме вищій владі, становище в Україні, московський центр вимагав від вищого керівництва України вжити більш і більш рішучих заходів щодо ліквідації відставання з хлібозаготівель, забезпечення виконання п'ятиденних завдань кожним колгоспом і радгоспом¹⁴. Типовим явищем стало жебрацтво, що заповонило села, залізничні станції, селища й міста. Багато дітей та людей похилого віку, жінок з малими дітьми ходили по хатах, просили хоч якої-небудь їжі. Нерідко нічого не дочекавшись від бідуючого довкола люду, взимку замерзали, падали від безсилля, вмирили. Голод поширювався.

Але замість допомоги населення України, перш за все сільське, зазнало від влади жорстокого репресивного удару. За постановою ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР від 27 вересня 1946 р. під приводом "економії у витрачанні хліба" з пайкового постачання за картками було знято 3 млн 634 тис. 500 людей, з яких 2 млн 892 тис. 100 жителів сільської місцевості. В селах у жовтні 1946 р. за картками хліб могли купувати лише 700 тис. осіб¹⁵. Позбавивши селян постачання хлібом,

вище керівництво наголошувало на необхідності використання місцевих ресурсів, яких вже не існувало. Партійно-державне чиновництво постачалося через систему закритих спецрозподільників.

Мізерна платня на селі за виконані роботи, часто-густо безоплатна праця в пограбованих державою колгоспах, що не в змозі були забезпечити колгоспникам мінімальний рівень виживання, надмірно високі податки, жорстокий голод, репресії гнали колгоспників з села. Лише в одній, Ізмаїльській, області кількість селянських господарств 1947 р. зменшилась на 8 тис.934. Заборонявся владою продаж хліба на ринках. "...Хліба іноді не буває у нас по 2-3 дні, вільна торгівля на ринку заборонена", - писав 17 грудня 1946 р. в листі на ім'я Г.Маленкова донецький шахтар Карандашов. – Я голодний і вся моя сім'я. Діти до 13 років хліба не одержують, утриманцям норму урізали..."¹⁶.

З метою забезпечення аби якимось мінімумом продуктів харчування хоча б працюючих колгоспників, керівники областей зверталися до голови Ради міністрів УРСР М.Хрущова та секретарів ЦК КП(б)У Л.Кагановича й Д.Коротченка з проханням надання областям продовольчої допомоги. Кількість таких листів, аргументованих даними про тяжке становище людей, наростала. Так, секретар Запорізького обкому КП(б)У Л.Брежнєв, зазначаючи, що 5 тис. робітників й 4 тис. 530 утриманців та дітей у вересні 1946 р. були позбавлені карток, настійно просив письмово Л.Кагановича надати допомогу шляхом взяття на продовольче постачання хоча б 4 тис. 125 робітників підсобних господарств, їх утриманців та дітей за нормою 200 г й 4 тис. 323 осіб за нормою 100 г хліба¹⁷. Розгортався масовий голод.

Вибита з голодуючого українського села продукція відправлялася в різні регіони імперії. Україна була головним постачальником зерна для Ленінграду, овочів - для Москви. Хліб вивозився до ряду областей РРФСР. Приміром, 1946 р. 3 тис.т зерна відвантажили голодуючі Кіровоградщина та Херсонщина Смоленській обл. Багато хліба вивозилося за кордон. 1946 р. в європейські країни, які теж захопила посуха, з СРСР було експортовано 1,7 млн т зерна. Лише до Берліна, наприклад, надійшло 969 тис.т зерна та 60 тис. т інших продуктів, 50 тис.голів худоби. За 1946-1947 рр. до Албанії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Болгарії, Фінляндії, Франції, ін. країн відвантажено 2,5 млн. т зерна¹⁸. "Намітили додатково вивезти за межі України 267 тис.т зерна, які [в] порядку переміщення держрезерву 208 тис.т, що оформлюються Міністерством продрезервів. Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до одного мільйона тонн," - повідомляв 5 вересня 1947 р. секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу міністр заготівель СРСР Двинський¹⁹.

Більшість голодуючих українських селян рятувалися, як могли. Змушені були їсти навіть траву, кору дерев, різні сурогати... Одним із засобів виживання було збирання колосків на колгоспних полях. На зроблених вручну жорнах селяни мололи зерно і пекли коржики, оладки, ліпеники, маторженики... Але й цієї можливості вижити влада голодуючих позбавляла за відомим ще з 1932 р. сталінським законом "про п'ять колосків" та новим указом президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. про кримінальну відповідальність за крадіжки державного майна й посилення охорони особистої власності²⁰, оголошуючи їх злодіями, "розкрадачами соціалістичної власності". Багато крадіжок хліба здійснювалася саме "гостропотребуючими", тобто голодуючими колгоспниками. Влада пов'язувала боротьбу зі зростанням чисельності крадіжок з покараннями, репресіями, не зважаючи на головне – виснажених голоднечею людей, яких сам режим, позбавивши засобів існування, штовхав на здійснення правопорушень. 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили справи про "крадіжки колосків" рядовими колгоспниками.²¹ "Зараз колгоспи почали збирання хліба, збирають, молотять і зразу ж завантажують у вагони і вивозять невідомо куди, а тому, хто збирає - дзуськи. Як зможеш вкрасти і не попадеш - то твоє, а піймали - 5 років", - таке висловлювання колгоспника Удовенка з Н.Кайданів наводив у доповідній записці за 15 липня 1947 р. Кагановичу начальник управління МДБ по Дніпропетровській обл. Сурков.²²

Голодуючих селян з районів їх постійного проживання за межі України не випускали. Великі ж голодні маси будь-що намагалися втекти із сіл у великі промислові та адміністративні центри, однак і в містах за карткового постачання населення хлібом людям жилося важко, карток були позбавлені діти й утриманці. Величезна кількість голодуючих з початку 1946 р. за власною ініціативою вирушала до західних областей республіки, де було ще мало колгоспів, селяни зібрали непоганий врожай, загони Української повстанської армії чинили спротив вивозу зерна. Відозви, розповсюджені УПА, закликали селян допомагати голодуючим, сотні тисяч яких їхали за порятунком. Прибулі в тамтешні села колгоспники, робітники, службовці купували за гроші чи обмінювали речі на хліб, крупи, картоплю та інші продукти й поверталися додому до своїх сімей. Дехто з них наймався тимчасово, або постійно на роботу. Селяни західних областей рятували від голодної смерті не тільки своїх земляків-українців, а й часто-густо виснажених від голоду людей з Воронезької, Курської, Орловської, Калузької, інших областей Росії, білорусів, молдаван. Однак страждало населення й Західної України від насильницької колективізації та репресій, а в

деяких регіонах й голоду. Особливо сильним був голод на Чернівеччині, де в перші повоєнні роки більш масштабно, ніж в інших областях, проводилась колективізація, і смертність перевищувала народжуваність. Надзвичайно високою там була дитяча смертність. Якщо у середньому в Україні 1947 р. вона становила 127,7 малюків на тисячу дітей віком до одного року, то в Ізмаїльській області - 319, Чернівецькій – 211,5.²³

Був опір і в східних, центральних та південних областях грабіжницьким діям держави. Серед тих, хто активно відстоював інтереси селян, нерідко виступали демобілізовані фронтовики. У м.Волчанську Харківської обл., приміром, 6 січня 1946 р. було зроблено напис: "Геть колгоспи...".²⁴ Протидію репресивним заходам у західних областях здійснювали ОУН і УПА, не дозволяючи реквізувати сільгосппродукти у селян. Вони роз'яснювали людям справжні причини виникнення й поширення голоду в Україні. Так, у листівці УПА 1947 р. "Брати-голодуючі" йшлося: "Голодом сталінські душогуби здійснюють масове винищення українського народу. Тюрем, розстрілів, Сибіру є замало!" УПА стверджувала, що "хліб ...Ваш, бо Ви біля нього працюєте". "Брати! – закликала листівка. – Поки не знищимо сталінських розбійників, поки не проженемо більшовицьких наїзників з України, доти не може бути в нас жодних сподіванок на краще".²⁵

У 1947 р. на території восьми областей було зафіксовано 906 різноманітних акцій УПА, вогневі сутички і бої з відділами МВС-МДБ, озброєними партійними і радянськими чиновниками, які забирали хліб у селян.²⁶ Однак, незважаючи на серйозний спротив проведенню хлібозаготівель, в Україні не спадала хвиля репресій. Режим жорстоко придушував будь-який протест. Повоєнний голод був величезною репресивною акцією проти населення.

Сотні тисяч голодуючих були врятовані від голодної смерті селянами Західної України, "бандерівцями", як їх називала офіційна пропаганда, а люди, ними врятовані, - братами, благодійниками. Але шлях на Західну Україну 1947 р. було перекрито. Повністю пограбувавши село, надавала деяку зернову допомогу окремим регіонам й держава, але не безоплатно, а за 10% з кожних 100 ц врожаю наступного року. Щоб забезпечити проведення польових робіт, колгоспників стали підхарчовувати баландою у поспіхом створених громадських їдальнях. Але таку "допомогу" було організовано запізно й недостатньо. Добродійні пожертви голодуючим з-за кордону не приймалися. Україна одержувала лиш поміч від Адміністрації допомоги й відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА), але не як голодуюча республіка, бо офіційно вважалось, що голоду не існувало, а як постраждала під час війни. Впродовж 1946-1947 рр. Україна отримала продовольчі та промислові товари на суму

189 млн. американських доларів. Упродовж першого півріччя 1946 р. - III кварталу 1947 р. по лінії ЮНРРА в Україну доставлено 309 тис.966 т продовольства. Найбільше ця допомога була надана населенню Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Київської, Одеської областей²⁷.

Найсильніше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн 74 тис.314 дистрофіків, з яких 77,1% (828 тис.429 осіб) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян-дистрофіків було у Вінницькій області - 133 тис. 442 осіб, у Київській - 66 тис., у Харківській - 63 тис. 677, у Запорізькій - 56 тис. 507, в Ізмаїльській – 52 тис. 447, у Миколаївській – 50 тис. 807, в Дніпропетровській - 52 тис.767, в Одеській - 48 тис.316, в Полтавській - 44 тис.929, в Кам'янець-Подільській - 44 тис.533, у Херсонській - 36 тис.312, в Сумській - 36 тис.427 людей. Станом на 20 червня 1947 р. в Україні вже було 1 млн. 154 тис. 378 дистрофіків²⁸. У переважній більшості це були члени сімей загиблих воїнів, непрацездатні одинокі люди похилого віку і багатосімейні, у яких глава сім'ї був відсутній, або непрацездатний внаслідок інвалідності, переселенці з Польщі та репатрійовані. Доведені до дистрофії 3-го - 4-го ступеня, граничного виснаження, деякі голодуючі втрачали здатність контролювати свої дії, вдавалися до канібальства. З початку 1947 р. відділом з боротьби з бандитизмом МВС УРСР велось розслідування 130 випадків трупожерства та людодства, зафіксовано 189 з'їдених людських трупів, до карної відповідальності притягнуто 132 особи. Найбільше - в Ізмаїльській обл.²⁹ Переважну більшість "бандитів"-людожерів та їхніх вкрай виголоднілих дітей відправляли до психлікарень й дитбудинків. Частина таких людей після усвідомлення жахливості вчинених злочинів, покінчили життя самогубством. Голодомор породив масове сирітство. Рятуючи від голоду своїх виснажених дітей, голодуючи селяни відвозили їх до міст й залишали, сподіваючись, що малюків заберуть до дитбудинків.

За наявності цілого комплексу причин виникнення голоду, поширення й масовості найголовнішою були конфіскаційні хлібозаготівлі. Голодоморне лихоліття свого піку досягло в першій половині 1947 р. В часи інтенсивного вилучення хліба голод в Україні забрав (за даними різних дослідників) від 100 тис. до 2,8 млн життів³⁰, в основному, українських селян-хліборобів. У багатьох місцевостях голод продовжувався майже до кінця 40-х років.

Страждали від голоду люди по всій Україні. Смертельною мірою відчули голодоморне жакіття жителі південних областей: дуже сильно Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької. Своїми страшними, смертельними обіймами голод стискав населення Дніпро-

петровщини, Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Кіровоградщини. Тяжко потерпали від голоду мешканці сіл і міст Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської областей. Дещо менше захопив голод західний регіон України, але голодували й жителі західних – Івано-Франківської, ін. областей, жорстоко - населення Чернівецької. Страждали й помирали у містах і селах люди різних національностей - українці, болгари, гагаузи, ін. Люди виявилися беззахисними перед системою, що приводила їх до виснаження, мук голоду, дистрофії, загибелі. Тяжкий голод тримав у своїх лежачих областях чорноземної смуги РРФСР, Білорусію, Молдавію, але найсильнішим він був в Україні. Водночас представників номенклатури у "країні робітників і селян", виголошуючи офіційні промови про справедливість, рівність і братерство, долю й болі народу не поділяли.

Продовжуючи репресивну хлібозаготівельну політику, творення голоду, приховуючи правду про колективізацію в Західній Україні, через яку виселені "куркулі" прирікалися на голод, Сталін, система тоталітаризму, вважаючи селянське питання основою питання національного, ставили завдання знищення шляхом цієї масштабної репресивної акції індивідуального селянського господарства як соціальної бази "українського націоналізму". Але на той час саме індивідуальні господарства західних областей України рятували виробників хліба з великих зернових регіонів від голодної смерті.

Всілякими засобами голод 1946-1947 рр. утаємничувався від світової громадськості. Документи, що стосувалися причин, перебігу й наслідків голодомору, проходили в архівах під грифом "таємно", "цілком таємно", "конфіденційно", "особисто", "тільки особисто" тощо. Адже такого роду свідоцтва могли розкрити механізм витворення голоду, його організаторів-винуватців – вищого керівництва КПРС – КП(б)У, влади тоталітарної держави. Офіційно мова йшла лише про "повоєнні труднощі" та "утруднення з продовольством".

¹ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.4. – Спр.439. – Арк. 3; Сільське господарство України. – 1946. - №7,8. – С.6.

² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.929. – Арк. 4-7.

³ Там само. – Спр.931. – Арк. 25, 47-49.

⁴ Там само. – Спр.939. – Арк. 43-44, 48.

⁵ Мемуари Никити Сергеевича Хрущова // Вопросы истории. – 1991. - №11. – С.37, 38.

⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.955. – Арк. 1,4.

⁷ Там само. – Оп.23. – Спр.3481. – Арк. 53-54.

⁸ Там само. – Оп.6. – Спр.963. – Арк. 79-81.

-
- ⁹ Там само. – Спр.959. – Арк. 45-50.
- ¹⁰ Там само. – Спр.947. – Арк. 29-30.
- ¹¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3659. – Арк. 34.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4806. – Арк. 35, 36, 37-40, 43.
- ¹³ ДАСБ України. Колекція документів “Матеріали про економічні труднощі на Україні в післявоєнний період (голод 1946-1947 рр.)”. – Арк.98.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3731. – Арк. 11-12.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.949. – Арк. 19-23, 48-54; Спр.955. – Арк.41-45; Спр.3499. – Арк.15.
- ¹⁶ Там само. – Спр.3591. – Арк. 135-136.
- ¹⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.902. – Арк. 201.
- ¹⁸ Внешняя политика Советского Союза. Документы и материалы. 1946 год. – М.: 1952. – С.117; Внешняя торговля СССР. Статистический сборник: 1918-1966. – М.: 1967. – С.88; Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945-1949). – К.: 1969. – С.155; У истоков социалистического содружества: СССР и страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине 40-х годов XX столетия. – М.: 1987. – С.173.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.825. – Арк. 216.
- ²⁰ Зоря Полтавщини. – 1947. – 6 червня.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4948. – Арк. 1, 2, 6-11, 12.
- ²² Там само. – Спр.4961. – Арк.13.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.80. – Арк. 74, 83.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3880. – Арк. 8.
- ²⁵ Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – С.59-61.
- ²⁶ Киричук Юрій. Історія УПА. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – С.47.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4368. – Арк.38, 42-43, 48.
- ²⁸ Архів МВС України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.91. – Арк. 138.
- ²⁹ Там само. – Арк.139.
- ³⁰ Перковській А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. - №2. – С.22-23; Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // УІЖ. – 1990. - №8. – С.28-29; Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946-1947 роках. Особливості діяльності карального апарату // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен. – 1992. – С.76; Веселова О.М. Голод в Україні 1946-1947 років. – У кн.: Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ. 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. – С.188; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн.1 (Автор-упорядник П.Ящук). Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць. - 1999. – С.85.